УНИВЕРСИТЕТ ПО АРХИТЕКТУРА, СТРОИТЕЛСТВО И ГЕОДЕЗИЯ

Архитектурен факултет, катедра „Обществени сгради“

ас. арх. Ирена Драгийчева

„АРХИТЕКТУРА НА ДОМОВЕТЕ ЗА РАДОСТНИ И ТРАУРНИ ГРАЖДАНСКИ РИТУАЛИ“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за

присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

по професионално направление 5.7. „Архитектура, строителство и геодезия“

научна специалност/докторска програма „Архитектура на сградите, съоръжения, конструкции и детайли“

Научен ръководител:

доц. д-р арх. Панайот Савов

гр. София

2026 г.

Данни за дисертационния труд:

Дисертационният труд е структуриран в две части:

- същинско изследване, състоящо се от 115 страници, разделено в увод, 4 глави и заключение;
- приложение с обем 131 страници, разделено в 3 части.

Брой литературни източници: 39, включително 16 на кирилица, а останалите на латиница;

Брой фигури и таблици: 2 таблици и 68 фигури, от които 40 авторски;

Брой публикации по темата: 2

Докторантът е зачислен в редовна форма на обучение със Заповед на Ректора на УАСГ №133/25.02.2021 г. с тема на труда „Архитектура на домовете за радостни и траурни граждански ритуали" с научен ръководител доц. д-р арх. Панайот Савов.
Докторантът е отчислен с право на защита със Заповед на Ректора №63/01.02.2024 г.

Дисертационният труд е предварително обсъден и насочен към защита на разширен катедрен съвет на катедра „Обществени сгради" на 15.06.2026 г. Протокол №7/15.06.2026 г., като съставът му е разширен със Заповед 414/11.06.2026 г. на Ректора на УАСГ.

Защитата ще се състои на 30.09.2026 г. от 16:00 часа, в зала 211 на АФ.

Съдържание

Увод: Формулиране на проблемите, целите и задачите на дисертационния труд 4

Глава I. Поява на домовете за граждански ритуали 7

I.1. Ритуалите в България 7

I.2. Идеологически предпоставки за появата на домовете за граждански ритуали 8

I.3. Християнският храм като първообраз 9

Глава II. Сгради за траурни граждански ритуали 12

II.1. Морфологична типология на сградите за траурни граждански ритуали 12

II.2. Проследяване на намесите в сградите за траурни граждански ритуали през годините 15

II.3. Функционален модел 16

Глава III. Сгради за радостни граждански ритуали. 19

III.1. Типология по принцип на възникване на сградите за радостни граждански ритуали 19

III.2. Проследяване на намесите в сградите за радостни граждански ритуали през годините 22

III.3. Функционален модел 24

Глава IV. Граждански ритуални пространства в международен контекст – между наложена секуларизация и религиозен плурализъм 27

IV.1. Граждански ритуални пространства в контекста на наложена секуларизация – Чехословакия 27

IV.2. Граждански ритуални пространства в контекста на религиозен плурализъм 30

IV.2.1. Поява и развитие на мултирелигиозните пространства 30

IV.2.2. Типове мултирелигиозни пространства 31

IV.3. Изводи 31

Заключение 34

Увод: Формулиране на проблемите, целите и задачите на дисертационния труд

Актуалност на проблема

Ритуалите съпътстват човека от зората на цивилизацията, отбелязвайки ключовите моменти в живота му – раждането, брака и смъртта, а нуждата от специализирани пространства за тях остава постоянна независимо от епохата и идеологията. В България домовете за граждански ритуали възникват през социалистическия период като светска алтернатива на религиозните обреди, но тази типология обществени сгради досега не е била обект на системно архитектурно проучване.

Много от построените през социалистически период домове се реновират, без да бъдат разглеждани като архитектурно наследство; други се преустройват за различна функция или са в лошо състояние и не се използват. Същевременно се изграждат нови сгради за траурни ритуали, но в страната липсва нормативна уредба за проектирането им, а залите за радостни ритуали попадат в общата категория обществени сгради тип зали.

Гражданският брак в България е задължителна правна предпоставка – църковният не може да се сключи без предхождащ го граждански, което води до необходимост от пространство за провеждането му. Траурните домове от своя страна са неделими от гробищния парк и нуждата от тях е постоянна и нарастваща – подхранвана от глобализацията, нарастващата нерелигиозност и религиозното многообразие. За разлика от сватбата, която е личен избор, погребението е универсална необходимост, осигуряваща постоянно търсене на траурните домове.

Теза

Изследването защитава тезата, че трайната ритуална пълноценност на домовете за граждански ритуали се осигурява не от възпроизвеждането на религиозни знаци, а от универсални пространствени принципи, изведени чрез интерпретацията на православния храм като първообраз и отделими от неговия религиозен и идеологически контекст. Тези принципи са измерими и определят прага, под който пространството престава да функционира като ритуално. Именно те позволяват на типологията да отговаря на нуждите на едно секуларизиращо се и религиозно разнообразно общество и могат да послужат като основа както за

опазването на съществуващите сгради като наследство от социалистическия период, така и за нормативно регулираното проектиране на нови.

Цел и задачи на дисертационния труд

Целта на дисертационния труд е цялостно архитектурно-типологично проучване на домовете за радостни и траурни граждански ритуали в България – систематизиране на сградния фонд, типологична класификация, проследяване на функционалната програма и извеждане на принципи за обновяване на съществуващите и проектиране на нови сгради. В по-широк контекст трудът разглежда паралелни модели от Чехия и Словакия и мултирелигиозните пространства, както и обръща внимание на бъдещото развитие на типологията.

От така поставената цел произтичат десет задачи: проучване на идеологическите и историческите предпоставки за появата на домовете за граждански ритуали в България; изследване на влиянието на устройството на православния храм върху архитектурата им; типологична класификация на сградите за радостни и траурни ритуали според архитектурните и функционалните им характеристики; проследяване на еволюцията на функционалната им програма; формулиране на актуалното ѝ съдържание и изработване на функционални схеми; класифициране на видовете намеси при реновирането и преустройството на съществуващия сграден фонд; разглеждане на паралелни международни модели от Чехия и Словакия; разглеждане на мултирелигиозните пространства като съвременен глобален модел; разглеждане на домовете за граждански ритуали като част от архитектурното наследство на социалистическия период; и оценка на бъдещото развитие на типологията.

Обект, предмет и обхват на изследването

Обект на изследването са домовете за радостни и траурни граждански ритуали в България, Чехия и Словакия – специализирани обществени сгради, създадени в периода на социализма с цел провеждане на светски граждански церемонии като алтернатива на религиозните обреди. Международните примери от Чехия и Словакия са включени поради историческата връзка между двете страни и България – в периода на социализма са изпращани работни групи от България към Чехословакия за обмен на опит в областта на гражданските ритуали и атеистичната политика. Предмет на труда са типологичните особености на домовете за граждански

ритуали – тяхната поява и развитие в архитектурно, функционално и обемно-пространствено отношение, еволюцията на функционалната им програма, както и видовете намеси при реновирането и преустройството на съществуващия сграден фонд.

По време изследването обхваща периода от средата на XX век до наши дни, като най-ранният документиран пример датира от 1961 г. По място изследването обхваща примери от 21 града в България, 3 града в Чехия и 2 града в Словакия. Сградите за траурни граждански ритуали, включени в изследването, са общо 28 – 22 в България, 4 в Чехия и 2 в Словакия. Сградите за радостни граждански ритуали са общо 32 – 28 в България, 2 в Чехия и 2 в Словакия.

Научно-теоретични и практико-приложни методи на изследване

Изследването прилага интердисциплинарна методология, съчетаваща пространствен анализ, архивно проучване, теренно наблюдение, сравнителен анализ на случаи и теоретична интерпретация, основана на пет взаимосвързани метода. Архивното проучване обхваща общински архиви, нормативни документи и публикувани архитектурни изследвания, а там където оригиналните чертежи не са запазени или не са достъпни, изводите са направени на база заснемане и съпоставка с аналогични сгради. Теренният анализ включва посещения на място, фотографска документация и заснемане на изследваните сгради. Проведени са интервюта с директори и служители на домове за граждански ритуали, допълващи архивните данни с актуална картина на функционирането на сградите и нагласите на потребителите. Сравнителният анализ на случаи ситуира българския опит в паралел с примери от Чехия и Словакия, а емпиричните наблюдения са интерпретирани чрез теоретична рамка, свързана с пространствения опит и символиката на архитектурата.

Дисертацията е целенасочено типологична, а философският анализ е въведен единствено като насока за бъдещо изследване. Трудът приоритизира документирането и класификацията на непроучена типология, поради което систематизиращата част съзнателно преобладава над аналитичната.

Очаквани резултати и приноси

Очакваните приноси обхващат три групи, подробно изведени в Заключението: научни (типологията на домовете за граждански ритуали и

скалата за интерпретация на храмовото пространство), научно-приложни (систематизиране на сградния фонд и закономерностите в обновяването им) и приложни (методически инструменти за проектиране и обновяване – скала за прилагане на универсални пространствени принципи, функционални схеми и препоръки към институциите).

Глава I. Поява на домовете за граждански ритуали

В настоящата Глава I е представена теоретичната и историческа рамка на изследването. Търсен е отговор на въпроса: какви са предпоставките за появата на домовете за граждански ритуали в България и по какъв начин архитектурата на православния храм се превръща в техен пространствен първообраз.

I.1. Ритуалите в България

Ритуалът се появява в зората на човешката култура като средство за символично възпроизвеждане на основополагащи събития и за поддържане на равновесието между реда и хаоса. Той се основава на две главни идеи – цикличния ход на времето, в който едни и същи явления се повтарят последователно, и вярването, че в края на всеки цикъл нарушеното равновесие между доброто и злото трябва да бъде възстановено чрез определени ритуални действия. В архаичното общество ритуалът изпълнява няколко основни функции – религиозно-правна, свързана с поддържането на морала, законите и социалната йерархия; военна, изразена в защитата от външни врагове чрез специални практики; и производствено-стопанска, насочена към осигуряване на плодородие и благополучие. Така ритуалът се явява едновременно „пранаука" и основна школа на обществения живот, моделираща поведението на човека. В по-късните традиционни общества той запазва част от тези функции, но постепенно губи първоначалния си смисъл и отстъпва редица от тях на празничността. С развитието на индустриалните и постиндустриалните общества традиционните религиозни ритуали все повече отстъпват място на гражданските, което създава предпоставки за появата на специализирани светски пространства за тяхното провеждане.

Българските ритуали имат богата историческа основа от три културни влияния – античната гръко-римска, палеобалканската и славянската традиция, които се преплитат в продължение на векове.

Приемането на християнството през IX век поставя началото на нова културна епоха под влиянието на източнохристиянската традиция, съжителстваща с предхристиянски вярвания, а появата на богомилската школа през X век оставя трайна следа в българската култура. Културното противопоставяне с Византия през ранното Средновековие стимулира книжовността, докато османската власт от XIV век налага коренно различен контекст с ограничения върху религиозните практики на православните общности. Възстановената в края на XIX век държава възражда християнските традиции с политика на толерантност към малцинствата, а социализмът налага атеистична пропаганда за дискредитиране на религията и замяната ѝ със светски алтернативи. След демократичните промени от 1989 г. се наблюдава засилен интерес към религиозната култура и етническите традиции, свързан с необходимостта от изграждане на нова обществена идентичност.

I.2. Идеологически предпоставки за появата на домовете за граждански ритуали

След Втората световна война социалистическата държава въвежда атеизма като водеща държавна политика, насочена към заместване на религиозните убеждения със светски светоглед, а подходът на държавата към религията включва мерки за затрудняване на религиозните практики и дискредитиране на духовни лица[1]. Опитите за въвеждане на граждански ритуали в България започват в края на 50-те години и постепенно се институционализират чрез поредица от партийни и държавни решения – Решението на Политбюро от 26 декември 1957 г., набляга на нуждата от тържествена обстановка при сключване на граждански брак; Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 27 декември 1966 г., поставящо основите на организационната структура за провеждане на гражданските ритуали; Постановление №14 на Министерския съвет от 4 април 1969 г. за внедряване на граждански ритуали; и решението от 1971 г. за „по-широко внедряване на новите социалистически граждански ритуали", с което се отделят значителни капитални средства за строителство на домове за радостни и траурни ритуали в цялата страна. От 1 януари 1971 г. в сила влиза

[1] Лефтеров, Живко. Атеистичната политика на Българската комунистическа партия: цели, етапи, резултати. Комунистическите режими и религиозните общности. Сборник материали от национална научна конференция, 8 март 2019 г., НБУ. [онлайн] София: НБУ, 2021, 77-97.

и Правилникът за погребенията, според който разходите по гражданската церемония стават безплатни, с цел стимулиране на приобщаването към новите ритуали[2]. Въпреки последователната политика, гражданската обредност не успява напълно да замести религиозните тайнства, свързани с трите най-важни момента в живота на човека, които запазват сакралното си значение за голяма част от населението през целия период, практикувани тайно или явно в зависимост от конюнктурата.

Сградите за граждански ритуали се обособяват в две основни категории – домове за радостни и домове за траурни граждански ритуали, концептуално и физически разделени според характера на провеждания обред, за разлика от православния храм, в който едно пространство обслужва всички семейни обреди.

I.3. Християнският храм като първообраз

Изхождайки от предположението, че въпреки последователно провежданата атеистична политика голяма част от населението не припознава наложения преход от религиозни към граждански ритуали, като и по времето на социализма, и днес традиционната религия в България е православното християнство, изследването допуска, че архитектите, проектиращи новия тип сгради в условията на насилствена секуларизация, отразяват собствените си религиозни убеждения чрез пространствени похвати, вдъхновени от православния храм, но неразпознаваеми от контролиращите органи.

I.3.1. Основни елементи от устройството на храма

Разгледани са само онези елементи от устройството на православния храм, които намират свой аналог в домовете за граждански ритуали. Тяхното познаване е необходима предпоставка за разбирането на пространствената логика на изследваните сгради.

- Иконостас

Иконостасът, служещ в православния храм за разделяне на пространството на миряните от олтара, се интерпретира в новите сгради като акцентна монументална пластика или платно, превеждайки сакралния

[2] Маринова, Мария. Социалистическите граждански обреди – между идеологията и традицията (по материали от семейната обредност). Автореферат, СУ. София. 2018.

първообраз в светски контекст, но запазвайки пространствената му функция на разграничение между публично и непублично.

- Свети двери

Светите двери по централната ос на иконостаса изчезват или губят функцията си, а мястото им се заема от монументална пластика, докато дяконските двери се запазват като две странични врати, водещи към служебни помещения.

- Солеа

Солеята, повдигнатата платформа пред олтара, се интерпретира като издигната платформа, върху която се провежда ритуалът, отделяйки ритуалния акт и структурирайки движението на присъстващите.

- Олтар

Олтарът, символ на недостижимото пространство, към което храмът е ориентиран, но до което достъпът е ограничен, намира аналог във вратите зад акцентната стена, създаващи очакване за сакрално „отвъд", което обаче води само към служебни помещения – разминаване, което илюстрира начина, по който сакралните пространствени модели са адаптирани и лишени от религиозно значение.

- Купол

Куполът, маркиращ вертикалната ос на храма, се интерпретира като акцентиран вертикален обем, създаващ усещане за тържественост без изрична религиозна символика.

- Барабан

Барабанът намира аналог в лента от прозорци, пропускаща светлина при скрит източник.

- Витражи

Витражите запазват функцията си да трансформират физическата светлина и да прекъсват визуалната връзка с околната среда чрез цветно или третирано стъкло.

- Процесионална ос

Процесионалната ос се интерпретира като маркирана линия на движение от входа към зоната на ритуала, чрез настилката, осветлението или симетричното разполагане на елементите.

I.3.2. Скала на интерпретация на храмовото пространство

Залите за граждански ритуали могат да бъдат наредени по скала на степента на интерпретация на храмовото пространство (Скала 1), в зависимост от това колко от разгледаните елементи намират свой аналог в

пространствената им организация. (Фигура 1) За целта са дефинирани девет характеристики, пряко произтичащи от разгледаните елементи на храмовата архитектура: иконостас, свети двери, дяконски двери, солеа, олтар, купол, барабан, витражи и процесионална ос, всеки от които носи по 1 точка.

Фигура 1. Скала на интерпретация на храмовото пространство. (източник: автора)

Въз основа на резултатите от анализа залите могат да бъдат разпределени в три степени:

– **Процедурно пространство (1–3 точки)** – зала, при която интерпретацията на храмовите елементи е сведена до минимум или е оплоскостена до степен на загуба на пространственото им значение. Пространството не подкрепя емоционалното и символното съдържание на ритуала.

– **Церемониално пространство (4–6 точки)** – зала, при която е постигната достатъчна пространствена йерархия за пълноценно провеждане на ритуала, макар и с по-ограничен набор от средства.

– **Сакрализирано пространство (7–9 точки)** – зала с развита интерпретация на храмовото пространство в светски контекст, при която пространствената йерархия и символното съдържание създават атмосфера, близка до тази на сакралното пространство.

Прагът от четири точки между първата и втората степен не е определен произволно, а е изведен индуктивно от наблюдението на проучените примери – сградите с резултат под четири точки от деветте се оказват пространства, при които ритуалната атмосфера практически липсва.

Глава II. Сгради за траурни граждански ритуали

В настоящата Глава II е представена морфологичната типология на домовете за траурни граждански ритуали в България. В дисертационния труд отделните типове са описани чрез представителни примери, придружени от схеми на разпределенията и снимки на екстериора и интериора. Разработената в Глава I скала на интерпретация на храмовото пространство е приложена последователно към примерите от всеки тип, с обобщение на резултатите в края на раздела. Проследени са и намесите в сградите през годините, което позволява да се изведе актуалният им функционален модел.

Домовете за траурни граждански ритуали са тип обществени сгради със специализирано функционално предназначение, свързано с провеждането на траурни церемонии. Те се разполагат в гробищни паркове или в непосредствена близост до тях и могат да бъдат както самостоятелни обекти, така и част от крематориуми. Пространствено-функционалната им организация е насочена към осигуряване на подходящи пространствени, акустични и организационни условия за провеждането на ритуала.

II.1. Морфологична типология на сградите за траурни граждански ритуали

II.1.1. Сгради с концентричен план

При концентричния тип ритуалната зала е ядрото на сградата и доминира с височината си над останалата част от обема. Останалите помещения – зони за сбогуване, административни и обслужващи пространства, са организирани периферно около нея, създавайки компактна и затворена композиция. Планът е квадратен или правоъгълен с осово симетрична организация, като залата е ситуирана в геометричния му център. В главата подробно са разгледани два примера от този тип – домът за траурни граждански ритуали в гр. Пловдив и този в гр. Велико Търново. Освен тях, от проучените примери, домовете в гр. Ловеч, Шумен и Хасково попадат в същата категория.

II.1.2. Сгради с кръстовиден план

При кръстовидния тип ритуалната зала е разположена в центъра на композицията, като по напречната ос симетрично са развити две крила.

Функционалното разпределение между крилата следва ясна логика – едното съдържа помещенията, обслужващи покойника: зали за сбогуване, помещения за подготовка на починалия и хладилни камери, докато другото е отредено за административната част, залите за подавки и магазините за цветя. По този начин потоците на опечалените и обслужващия персонал са организирани по напречната ос на сградата, като залата се явява пространствен и функционален център на композицията. Такава организация е характерна за домовете за траурни граждански ритуали в градовете Горна Оряховица, Варна и Русе, като в настоящото изследване е разгледан подробно примерът от гр. Горна Оряховица.

II.1.3. Сгради с линеен план

При линейния тип функциите са организирани последователно по протежение на един или няколко коридора, които определят логиката на плановото решение. Ритуалната зала е доминиращ елемент, отличаващ се с по-голяма височина от останалата част на сградата, и е ситуирана по протежението на тази линия. Плановата конфигурация може да варира в зависимост от конкретния терен и програма. Такава организация е характерна за домовете за траурни граждански ритуали в кв. Малашевци в гр. София, гр. Добрич и гр. Бургас.

II.1.4. Комплексен тип

При комплексния тип отделните функционални зони на обредния дом са разпределени в самостоятелни сгради, обединени в единен архитектурен ансамбъл. За разлика от останалите типове, при които всички функции са събрани в един обем, тук различните програмни елементи – ритуални зали, зали за сбогуване, зали за подавки, административна зона и крематориум (в случаите, в които има такъв) – са решени като отделни сгради, свързани помежду си чрез подземни комуникации или открити алеи. В България единственият реализиран пример от този тип е траурният комплекс при Централните софийски гробища.

II.1.5. Компактен тип

Компактният тип сгради за траурни граждански ритуали съдържат в себе си само най-необходимите помещения за функционирането на една траурна зала. Те обикновено съдържат ритуалната зала и ограничен брой офиси. В разгледаните примери от този тип липсват зали за сбогуване, за подготовка на покойника, магазини за цветя, стаи за подавки, кухня и

помещения за гробарите. Такива са домовете за траурни ритуали в Стара Загора, Сливен, Ямбол, Димитровград, както и двете сгради във Враца.

Минималната първоначална програма се оказва недостатъчна за нормалното функциониране на домовете, което налага постепенното пристрояване във времето с допълнителни фургони за гробари, багерист, съблекални, санитарни възли и стаи за почивка.

II.1.6. Изключения

Сред изследваните сгради се откроява група примери, които не се вписват в установената морфологична типология, тъй като представляват директна имитация на православния християнски храм. Характерни за периода след 2000 г., тези сгради заимстват формални белези на храмовата архитектура без обаче да постигат пространствените и символните качества, които характеризират останалите изследвани типове. Такива примери са домовете за траурни граждански ритуали в Ботевград и Хасково – сгради, проектирани около 2010 г., при които имитацията е сведена до липсващи или оплоскостени ключови характеристики, като принтирано изображение на иконостас, нетретирани отвори, неподходящи материали в интериора.

Когато монументалността и траурната атмосфера изчезнат и останат единствено техните външни знаци – в най-крайното им проявление, без самата траурност и монументалност, попадаме в проявлението на архитектурния фетишизъм, анализиран в дисертационния труд „Архитектурен фетишизъм във вселената на Жижек" на гл. ас. д-р арх. Игнат Тодоров. Позовавайки се на Жижек, той посочва, че стоковият фетишизъм се намира не в съзнанието, а в самата социална реалност – в поведението на човека: не е необходимо да вярваш в нещо, за да го възпроизвеждаш[3]. Именно това се наблюдава при разгледаните сгради – знаците присъстват, макар значението им да е забравено, защото носят авторитета и автентичността, от които домовете за траурни граждански ритуали се нуждаят, за да бъдат припознати от обществото.

[3] Тодоров, Игнат. Архитектурен фетишизъм във вселената на Жижек. Автореферат. УАСГ. София. 2023.

II.1.7. Извод – скала на интерпретация на храмовото пространство

Анализът на деветте характеристики на храмовото пространство в разгледаните зали показва ясна тенденция: залите, проектирани през социалистическия период, интерпретират в различна степен елементи от православния храм, докато построените след 2000 г. се отдалечават от тази традиция. Изследваните примери се подреждат в широк диапазон – от зали с почти пълна интерпретация на храмовото пространство, през частична интерпретация, до примери, при които храмовите елементи са сведени до минимум или оплоскостени до степен на загуба на пространственото им значение. Въз основата на анализа може да се предположи, че наличието на поне четири от деветте характеристики е необходимо условие за пространство, което успешно изпълнява функцията на траурна зала и осигурява необходимата атмосфера за провеждане на ритуала.

II.2. Проследяване на намесите в сградите за траурни граждански ритуали през годините

Изследването на актуалното състояние на домовете за траурни граждански ритуали показва, че извършените намеси са минимални и продиктувани от неотложна необходимост, без стратегически подход към опазването и развитието им. Намесите могат да бъдат разделени в четири основни категории.

II.2.1. Функционални промени

Функционалните промени са най-характерни – постепенното излизане от употреба на помещения, които първоначално са били неразделна част от функционалната програма. В повечето случаи залите за сбогуване не се използват по предназначение – част от тях са заключени и недостъпни, а други са превърнати в складове. На места използването на сградата е сведено до партерното ниво или само до ритуалната зала, докато останалите помещения остават неактивни. В някои сгради се наблюдава реорганизация на пространствата около залата и промяна във функциите им.

II.2.2. Пространствени промени

Пространствените промени, макар и по-редки от функционалните, имат по-съществено въздействие върху качеството на ритуалното пространство. Често понижението на пода с три стъпала към центъра на

залата – решение с ясно пространствено и символно значение, е изравнено впоследствие, което води до загуба на замисъла на оригиналния проект. При редица сгради нефункциониращите оригинални хладилни камери за покойниците са заменени с впоследствие поставени хладилни камери директно в ритуалните зали или в залите за сбогуване – решение, което нарушава пространствената организация и се отразява негативно на траурната атмосфера.

II.2.3. Технически промени

Техническите промени засягат основно температурния режим и вентилацията – проблеми, които не са решени задоволително в рамките на оригиналния проект или са възникнали вследствие на амортизацията на сградите с течение на времето.

II.2.4. Минимална поддръжка

Извършената поддръжка на изследваните сгради е сведена до минимум и е продиктувана единствено от неотложна необходимост, без системен подход към опазването им, което се отразява на тяхното техническо и естетическо състояние. Домовете за траурни граждански ритуали се обновяват предимно с оптимизационна цел, без да се отчита необходимостта от запазване на траурната атмосфера, която тези пространства трябва да създават.

II.3. Функционален модел

II.3.1. Съдържания на програмата

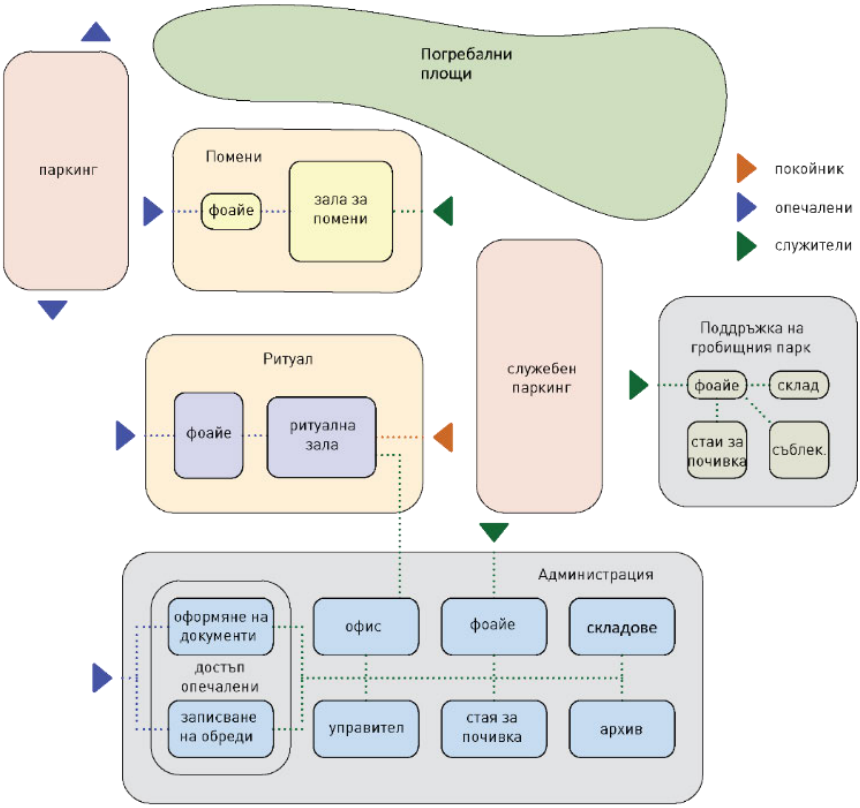
Съдържанието на програмата варира в зависимост от типа на сградата – концентричният, кръстовидният, линейният и комплексният тип разполагат с пълна програма, докато компактният тип съдържа само най-необходимите функции.

Пълната програма включва три основни функционални групи. **Групата „Ритуал"** съдържа зоните „Подготовка на покойника" (с приемен вестибюл, служебен коридор, хладилни камери и склад), „Ритуал" (фоайе, зали за сбогуване, голяма и малка ритуална зала с ниша за озвучителна апаратура) и „Помени" (зали за подавки и почерпки с кухня и спомагателни помещения). **Групата „Обслужване"** съдържа зоните „Администрация" (офисни пространства, стая за длъжностното лице с директен достъп до ритуалната зала, архив) и „Поддръжка на гробищния парк" (съблекални,

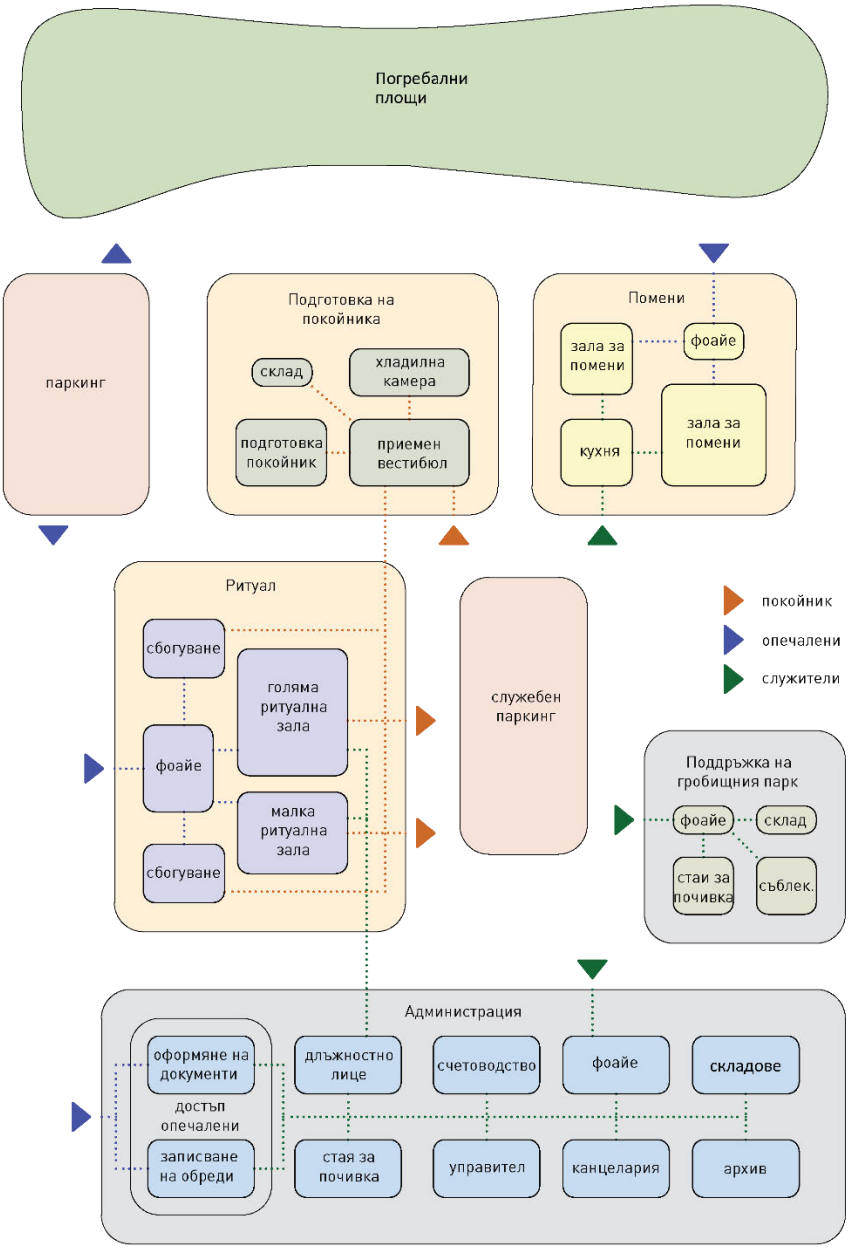
стая за гробари, работилница). **Групата „Гробищен парк"** съдържа зоните „Погребални площи" и „Паркинг", включващ и зона за катафалката.

II.3.2. Функционална схема

Въз основа на анализа на изследваните сгради и съдържанието на програмата, описано в предходната точка, са разработени две функционални схеми – една за компактния тип (Фигура 2) и една за домовете с пълна програма (Фигура 3).

Фигура 2. Дом на покойника - функционална схема: компактна програма (източник: автора)

Фигура 3. Дом на покойника – функционална схема: пълна програма (източник: автора)

Глава III. Сгради за радостни граждански ритуали.

Настоящата Глава III е организирана както предходната, като е представена типология на домовете за радостни граждански ритуали в България по принцип на възникване. В дисертационния труд отделните типове са описани чрез представителни примери, придружени от схеми на разпределенията и снимки на екстериора и интериора. Разработената в Глава I скала на интерпретация е приложена последователно към примерите от всеки тип, с обобщение на резултатите в края на раздела. И тук са проследени и намесите в сградите през годините, което позволява да се изведе актуалният им функционален модел.

III.1. Типология по принцип на възникване на сградите за радостни граждански ритуали

Домовете за радостни граждански ритуали са тип обществени сгради със специализирано функционално предназначение, свързано с провеждането на радостни церемонии – даване на име и сключване на брак. За разлика от домовете за траурни граждански ритуали, които са неизменно свързани с гробищните паркове, домовете за радостни граждански ритуали се разполагат в централните зони на населените места, като тяхната интеграция в градската тъкан е важна предпоставка за достъпността им.

III.1.1. Самостоятелни сгради за граждански ритуали

Самостоятелният тип включва сгради, предназначени изцяло за провеждането на радостни граждански ритуали. В зависимост от начина на възникване те се разграничават в два подтипа: сгради, преустроени за тази цел от вече съществуващи такива, и сгради, проектирани и построени специално за провеждането на ритуала. Такива са залите в гр. Русе, Монтана, Ловеч и Варна.

(1) Сгради преустроени за радостни граждански ритуали

Този тип сгради първоначално са имали различна функция, но в последствие биват преустроени за целите на провеждането на радостни граждански ритуали в тях. Най-често са жилищни сгради.

(2) Сгради построени за радостни граждански ритуали

Появяват се през социалистическия период. Те имат поне две зали за сватбен ритуал и една за даване на име, обикновено разположени на

различни нива. Към тях са били предвидени необходимите помещения за подготовка на младоженците и децата, както и административна част. След края на социалистически период новопостроени сгради с функция, предназначена единствено за радостни граждански ритуали, се появяват изключително рядко – предимно в по-малки населени места.

III.1.2. Интегриран тип

При интегрирания тип ритуалното пространство е проектирано като крило към сграда с друга основна функция. То може да функционира и самостоятелно, но е физически свързано с основната сграда. Най-често интегрираният тип е решен към младежки домове и общини, но се срещат и изключения – като домът в гр. Бургас, разположен на партерния етаж на жилищна сграда, или залата в гр. Враца – към театъра на града.

(1) Към младежки дом

През 1968 г. на национална конференция по въпросите за младежта е взето решение до края на 1971 г. да бъдат изградени младежки домове във всички окръжни градове, разположени по правило във или около центъра на населеното място. При възникването си те съдържат дейности, свързани с културното, политическото и техническото развитие на младежите, както и демонстрирането на постиженията на различните кръжоци и състави. Често към програмата се включват и зали за бракосъчетания и даване на име. Обикновено те имат отделен вход и изход и функционират независимо от останалата част от сградата. Днес младежките домове запазват културната си функция, обединявайки различни клубове и събития. Такива са домовете в гр. Монтана, Шумен, Пазарджик и Хасково.

(2) Към сградата на община

Вторият подтип на интегрирания тип включва ритуални зали, решени като крило към сградата на общината. Такива са домовете в градовете Добрич, Димитровград, Сливен, Велико Търново и Карлово. Местоположението им в непосредствена близост до общинската администрация осигурява централна позиция в градската тъкан, а функционалната им връзка с общината улеснява администрирането на ритуалите. Те варират в броя на залите и не винаги имат отделна зала за даване на име.

(3) Изключения

Сред изследваните примери се открояват изключения, невписващи се в установените подтипове – домът в гр. Бургас, разположен на партера на жилищна сграда, и този във Враца, поместен заедно с регионалния музей и театъра на града.

III.1.3. Адаптирани места

Адаптираните места са пространства с друга основна функция, приспособявани за ритуала по бракосъчетаване. Те се разделят в два подтипа. При местата с историческо значение изборът се дължи на разпознаваемата историческа и културна идентичност – самото място легитимира ритуала. При експозиционните пространства изборът е продиктуван от практичното наличие на мултифункционална зала, която може да се преорганизира за целта.

(1) Места с историческо значение

Такива са паметникът „Създателите на българската държава" в гр. Шумен, Ловешката крепост и беседката на Яворов в Поморие.

Наблюдават се случаи, при които ритуалът се провежда не в специално проектирано за целта пространство, а на място с изразена историческа и монументална натовареност – избор, който подсказва, че монументалността на мащаба и историческото значение на мястото създават атмосфера, надхвърляща възможностите на специално проектираното пространство. Изборът на подобни места може да бъде осмислен през концепцията на Ван Генеп за ритуалите на преход, протичащи в три етапа – отделяне, преходен период и приобщаване[4] , през идеята за „genius loci" на Норберг-Шулц за специфичната идентичност на определени места[5], както и през теорията за „place attachment", разглеждаща емоционалната връзка между хората и значимите за тях места[6]. Провеждането на важен житейски ритуал на място с историческо

[4] Van Gennep, Arnold. The rites of passage. (прев. M. B. Vizedom & G. L. Caffee). University of Chicago Press. Chicago. 1960.

[5] Norberg-Schulz, Christian. Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture.Rizzoli. New York. 1980.

[6] Lewicka, Maria. Place attachment: How far have we come in the last 40 years? Journal of Environmental Psychology.2011. 31(3), 207–230.

значение засилва неговата символна стойност чрез натрупването на лични и колективни спомени.

(2) Експозиционни пространства

Експозиционни пространства и центрове за събития се преорганизират за целите на ритуала по бракосъчетаване. В тези случаи се очертават минималните елементи, необходими за провеждането на ритуала – герб, знамена и маса за подписване. При наличието на тези три елемента всяко пространство може да бъде превърнато в място за провеждане на граждански сватбен ритуал. Такива места са художествена галерия „Дечко Стоев" в Поморие, както и експозиционният център „Флора" и зала „Петя Дубарова" в Бургас.

III.1.4. Извод – скала на интерпретация на храмовото пространство

Анализът на деветте характеристики на храмовото пространство в разгледаните сгради за радостни граждански ритуали показва ясна тенденция: самостоятелно проектираните сгради интерпретират в различна степен елементи от православния храм, докато адаптираните пространства почти не възпроизвеждат тези елементи. Изследваните примери се подреждат в широк диапазон – от сгради с пълна интерпретация на храмовото пространство, до адаптирани пространства, при които храмовите елементи напълно отсъстват. Въз основа на анализа може да се предположи, че наличието на поне четири от деветте характеристики е необходимо условие за пространство, което успешно изпълнява функцията на зала за радостни граждански ритуали и осигурява необходимата атмосфера за провеждане на ритуала.

Показателен е случаят с паметника в Шумен, където пространство без нито една от дефинираните характеристики се оказва предпочитано пред специално проектираната зала – наблюдение, което илюстрира, че адаптираните места с историческо значение могат да постигнат ритуална атмосфера не чрез архитектурна интерпретация, а чрез натрупаните значения на самото място.

III.2. Проследяване на намесите в сградите за радостни граждански ритуали през годините

Намесите в домовете за радостни граждански ритуали са от по-различен характер и по-съществени в сравнение с тези в домовете за траурни ритуали, отразявайки не само практически необходимости, но и

променящото се отношение на обществото към социалистическото наследство.

III.2.1. Тенденции при обновяването на домовете за радостни граждански ритуали

При обновяването се наблюдават две противоположни тенденции. Слабърт[7] описва две стратегии при намесата в исторически сгради – „continualist" (приемственост), при която оригиналният интериор се запазва като носител на идентичност и колективна памет, и „rupture" (разрив) – съзнателно откъсване от миналото чрез модернизация. И двата подхода се наблюдават и при българските домове за радостни ритуали.

(1) Запазване на елементите от социалистически период в интериора

Запазването на оригиналния интериор при домовете за радостни граждански ритуали е продиктувано от осъзнатата му стойност като носител на колективна памет и идентичност. В този случай е взето предвид, че младоженците ценят факта, че в същата зала са се венчали техните родители, усещайки се като част от традиция с дълбочина във времето.

(2) Премахване на елементите от социалистически период от интериора

Противоположната тенденция е съзнателното премахване на оригиналния интериор под претекст за модернизация. Слабърт описва този подход като водещ до изчистени, бели, лишени от текстура интериори, при които миналото е умишлено заличено, а пространството губи връзката с мястото и историята му.

III.2.2. Степени на промени в домовете за радостни граждански ритуали

Освен тенденциите при обновяването, при редица сгради се наблюдават и промени във функцията и организацията им, вариращи от

[7] Slabbert, Barend. Jordaan, June. Space as a temporal-spatial event: An investigation of South African contemporary exhibition spaces in historical buildings. Dialectics of Space and Place across Virtual and Corporeal Topographies. Brill. 2016. 307-316.

частична смяна на предназначението на отделни помещения до пълна смяна на функцията на цялата сграда.

При частичната смяна трансформацията следва характерна логика, тръгвайки от периферните помещения и партерното ниво към ядрото на сградата, и обхваща три случая, които могат да бъдат открити и в примера от гр. Ботевград – помещения, отдадени за външно ползване (партерното ниво е отдадено за търговски цели); помещения, преориентирани за нуждите на общината (залата за даване на име е превърната в клуб за пенсионери); и помещения, адаптирани за нуждите на самия ритуал (подготвителната зала се използвана и за малки сватби).

При пълната смяна на функцията цялата сграда губи оригиналното си предназначение. Обредният дом в Поморие е преустроен в Център за учене през целия живот, като оригиналните пана и произведения на изкуството са освежени и съхранени – пример за адаптация при запазване на наследството. Най-радикалният случай е зала „Лотос" – кръгла зала в Дома на новороденото в Пловдив, символизираща началото на живота чрез мотиви на лотосов цвят – трансформирана през 2018 г. в „Дом на динозавъра" като част от Природонаучния музей. Намесата унищожава оригиналния интериор – мраморът е заменен с имитация на пещерна среда, амфитеатърът е разрушен, а прозорците са запечатани – това предизвиква широк обществен отзвук заради необратимата загуба на архитектурно наследство от периода.

III.3. Функционален модел

III.3.1. Съдържание на програмата

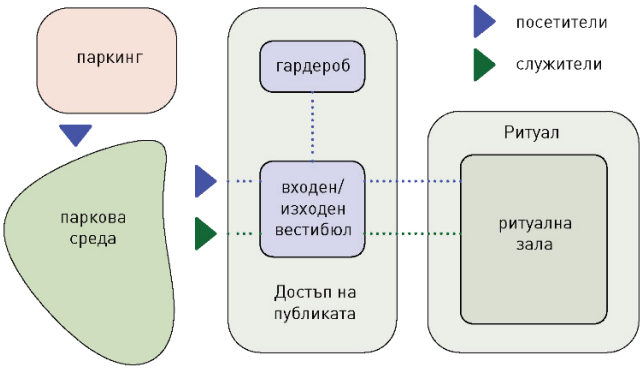
Съдържанието на програмата варира според типа на сградата – самостоятелният и интегрираният тип разполагат с пълна програма, докато адаптираните места са сведени до минимум. Програмата е претърпяла значителна еволюция през годините

Актуалната пълна програма включва три функционални групи. **Групата „Ритуал"** съдържа зоните „Достъп на публиката" (входно/изходно фоайе с двустранен гардероб), „Ритуал сватба" (тържествен ритуален ход, ритуална зала с връзка към кабинета на длъжностното лице и залите за поздравления, стаи за подготовка на младоженците) и „Поздравления и наздравици". **Групата „Обслужване"** съдържа зоните „Управление на дома" (административни и деловодни помещения) и „Технически и обслужващи дейности". **Групата „Външни полезни пространства"** съдържа паркова зона

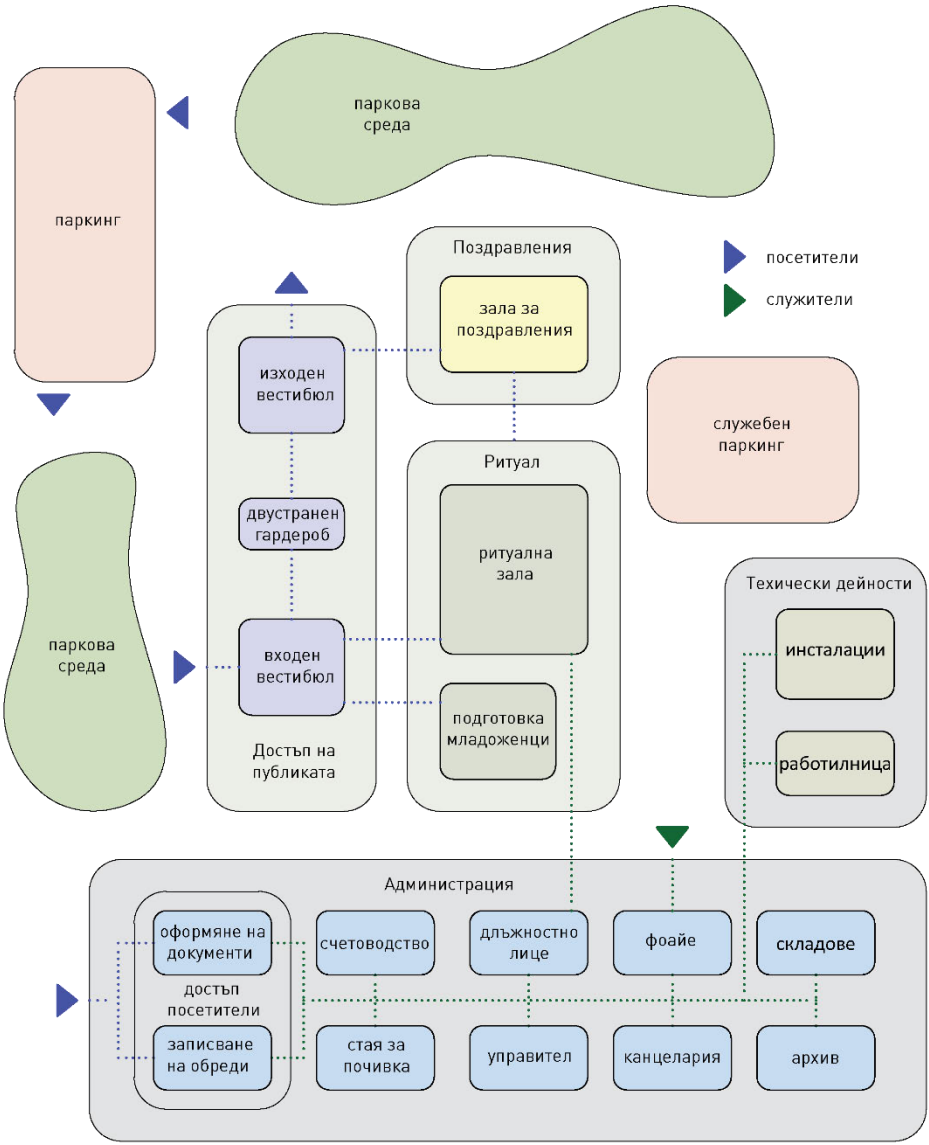
и паркинг, чието наличие се оказва значим фактор при избора на място за провеждане на ритуала в по-големите градове.

III.3.2. Функционална схема

Въз основа на анализа на изследваните сгради и съдържанието на програмата, описано в предходната точка, са разработени две функционални схеми – една за адаптирания компактен тип (Фигура 4) и една за домовете с пълна програма (Фигура 5).

Фигура 4. Дом за радостни ритуали - функционална схема: компактен тип. (източник: автора)

Фигура 5. Дом за радостни ритуали - функционална схема: пълна програма. (източник: автора)

Глава IV. Граждански ритуални пространства в международен контекст – между наложена секуларизация и религиозен плурализъм

В настоящата Глава IV българските граждански ритуални пространства са съпоставени с примери от бивша Чехословакия и с мултирелигиозните пространства като паралелен международен феномен. Съпоставката търси отговор не само как българският опит се вписва в международния контекст и какви прилики и различия се открояват, но и кои пространствени качества осигуряват ритуална атмосфера независимо от религиозния и идеологическия контекст. Именно тези международни паралели извеждат универсалните пространствени принципи, обобщени в Скала 2 — инструмент, който дава посока за бъдещото проектиране и обновяване на домовете за граждански ритуали.

IV.1. Граждански ритуални пространства в контекста на наложена секуларизация – Чехословакия

Изборът на Чехословакия като основен международен паралел е обоснован от преки исторически връзки с България – по време на социалистическия период от България е изпратена група за обмяна на опит по атеистично възпитание, в рамките на чието посещение са посетени няколко ритуални зали. Релевантността на сравнението е потвърдена и в академичната литература – Беньушкова[8] съпоставя своите наблюдения за Словакия с резултатите на германския етнолог Клаус Рот[9], изследвал развитието на гражданските ритуали в България през социалистическия период, откривайки значителни сходства между двата случая.

[8] Beňušková, Zuzana. Civil ceremonies in socialist Czechoslovakia and post-socialist Slovakia (Ethnological Studies 51). Institute of Ethnology and Social Anthropology of the Slovak Academy of Sciences. Bratislava. 2021.

[9] Roth, Klaus. Roth, Juliana. The system of Socialist Holidays and Rituals in Bulgaria, In Ethnologia Europea XX, 1990. 107–120.

IV.1.1. Чехия

Разгледаните примери от Чехия илюстрират два различни подхода към гражданските ритуални пространства – специално проектирани сгради за траурните ритуали и адаптирани исторически сгради за радостните.

(1) Сгради за траурни граждански ритуали – Чехия

В Чехия могат да бъдат разграничени два типа траурни ритуални сгради според периода на изграждане. Междувоенните следват принципите на сакралното пространство – монументален вход, широка входна платформа, фоайе с нисък таван в контраст с по-високия обем на ритуалната зала, строга осева симетрия и катафалка, отделена в някои случаи с триумфална арка, а естествената светлина прониква чрез вертикални прозорци или таванно осветление, без визуална връзка с околната среда. Следвоенните сгради се отдалечават от тази традиция – симетрията отстъпва, християнският кръст изчезва като символ и е заместен от природата, с която залите се свързват визуално, а новите гробища от периода приемат формата на горски гробища на периферията на градовете[10]. В дисертационния труд са разгледани примери и от двата типа.

(2) Сгради за радостни граждански ритуали – Чехия

При домовете за радостни граждански ритуали в Чехия церемониите се провеждат предимно в исторически сгради с утвърдено обществено значение. Новата градска зала в Брно, чиито корени датират от Средновековието, е реконструирана през 30-те години на XX в за целите на ритуала.

Сходна логика стои зад избора на Старата градска зала в Прага, чиито мозайки с национална символика натоварват пространството с допълнителни пластове от колективна памет.

IV.1.2. Словакия

В Словакия секуларизацията на ритуалната култура е наложена по-директно от държавата, без да разчита на предварително съществуващи граждански практики, а развитието им изостава с около десет години спрямо чешките земи. За целите на изследването подробно са разгледани

[10] Palánová, Klára. Juračka, Ondřej. Czech cemeteries and funeral architecture – the problem of integration with urban landscape – research and design studies. Architectus. 2022. 1(69). 67-75.

два примера от гр. Кошице – крематориумът и сватбената зала, дело на един и същи архитект - Павол Мерявѝ, както и ритуалните сгради в Братислава.

(1) Сгради за траурни граждански ритуали – Словакия

В Словакия траурните ритуални зали са неразделна част от крематориумите, които започват да се изграждат през втората половина на XX век.

Братиславският крематориум (1968 г., арх. Ф. Милучки), обявен за национален паметник на културата от 2003 г., е ситуиран на хълм в горско гробище и следва логика на ясно разделение по вертикала – помещенията, обслужващи ритуала (ритуална зала, зала за сбогуване, фоайета), са разположени в надземната част, докато тези, свързани с починалия (хладилни камери, пещи, зала за подготовка), са скрити в сутерена.

Крематориумът в Кошице (1975–1981 г., арх. Павол Мерявѝ), е вдъхновен от идеята за тунела – образ, свързан с прехода към отвъдното. Сградата е решена на две нива – главният достъп за опечалените е от югозапад, като те последователно преминават през залата за сбогуване, общото фоайе и ритуалната зала, докато в сутерена, достъпен от североизток, са скрити служебният коридор с хладилните камери и залите за подготовка на тялото, свързани чрез асансьори с надземните пространства. Челната стена на ритуалната зала е изцяло остъклена, свързвайки интериора с околната дъбова гора, която се превръща в активен участник в ритуала – сезонните ѝ промени символизират продължаващия живот въпреки загубата.

(2) Сгради за радостни граждански ритуали – Словакия

Подобно на Чехия, и в Словакия сватбените ритуали се провеждат предимно в исторически сгради с утвърдено обществено значение.

В Братислава церемониите се провеждат в двореца Зичи – барокова сграда от XVIII в., преустроена през 90-те години на XX в. чрез съчетаване на опростени хай-тек елементи с постмодернистична естетика, запазваща монументалността на историческия интериор.

Сватбената зала в Кошице, решена като крило към сградата на общината, е описана от архитекта като напълно различно преживяване от проектирането на крематориума – радостно и жизнеутвърждаващо.

Разгледаните примери от Словакия илюстрират два различни подхода към радостните ритуални пространства – адаптирана историческа сграда при двореца Зичи и специално проектирана зала при сватбения дом

в Кошице. И в двата случая пространството е натоварено със символно значение – при Зичи чрез историческото и символното значение на сградата, а при Кошице чрез изграждането на нова зала с интериор, при който всеки елемент е създаден с мисъл за ритуалното преживяване.

IV.2. Граждански ритуални пространства в контекста на религиозен плурализъм

Втората точка на настоящата глава разглежда мултирелигиозните пространства – феномен, възникнал не от насилствено наложена секуларизация, а от естествено нарастващото религиозно многообразие в съвременните общества. Тези пространства представляват паралелен отговор на сходна архитектурна задача – създаването на среда за ритуал, която да функционира извън рамките на една конкретна религия, каквато е и задачата на домовете за граждански ритуали в България. Именно събирането на различни религии в едно пространство налага то да бъде изградено чрез средства, които не принадлежат на нито една от тях, и така прави видими универсалните пространствени принципи в чист вид, освободени от конкретната религиозна знаковост.

IV.2.1. Поява и развитие на мултирелигиозните пространства

Мултирелигиозните пространства не са съвременен феномен – примери за съвместно използване на сакрално пространство от вярващи от различни религии датират още от VII век, а през XVI–XVIII в. в Германия възникват т.нар. simultankirchen, използвани съвместно от католици и протестанти. През XX в. се появяват по-универсални подходи – Стаята за медитация в сградата на ООН, реновирана под ръководството на Даг Хамаршелд, използва абстрактна архитектура и символика, насърчаващи тишина и вътрешен мир, отворена за всички независимо от религиозната принадлежност. Глобализацията и икономическата миграция през 80-те и 90-те години на XX в. довеждат до значително увеличаване на религиозното многообразие в големите градове, а мултирелигиозните пространства се превръщат в неотменна част от университети, болници и транспортни центрове.

IV.2.2. Типове мултирелигиозни пространства

Типологичният подход разграничава пет категории мултирелигиозни пространства според архитектурните им решения. Неутралните пространства избягват религиозна символика, разчитайки единствено на светлина, материали и акустика. Конвертируемите пространства са проектирани за бързо преобразуване според нуждите на различните общности. Пространствата с разделени сектори предоставят на всяка религиозна група собствена автономна зона под общ покрив. Синкретичните символни пространства, съчетават елементи от различни традиции чрез абстрактно изкуство, предизвиквайки посетителя да намери собствен смисъл. Комплексните мултирелигиозни центрове съчетават индивидуални помещения за различните религии с общи зони за диалог и сътрудничество.

IV.3. Изводи

Сравнението между чехословашките и българските примери разкрива редица сходства и различия. Докато чехословашките междувоенни сгради следват логиката на сакралното пространство, а следвоенните се отдалечават от нея, търсейки атмосфера чрез природата и пространствените метафори, българският подход тръгва от подобна светска интерпретация на храма, но не достига момента на прехода към универсални пространствени принципи – вместо това при по-късните примери (след 2000 г.) се наблюдава връщане към интерпретацията на иконостаса, но в оплоскостена форма, лишена от монументалност – проявление на вече установения архитектурен фетишизъм.

Разгледаните мултирелигиозни пространства илюстрират подход, при който ритуалната атмосфера се постига чрез принципи на пространствената организация – светлина, материалност, акустика, мащаб и пространствени метафори, а не чрез препратка към конкретна религиозна традиция. В този смисъл те са сродни на следвоенния чехословашки тип траурни зали, тъй като и двата феномена, тръгвайки от различни контексти, достигат сходни архитектурни решения, произтичащи от по-дълбоки закономерности в начина, по който тялото и съзнанието реагират на пространството. Тези принципи могат да бъдат осмислени чрез феноменологичния подход – Норберг-Шулц описва как пространствените

качества изграждат genius loci на едно място, Паласмаа[11] аргументира многосетивния характер на архитектурното преживяване, а Цумтор[12] описва атмосферата като съвкупност от качества, обгръщащи присъстващите, а не локализирани в конкретен елемент.

Именно тази стъпка – от интерпретацията на религиозните знаци към прилагането на универсални пространствени принципи, липсва в българския опит. Ранните примери активират тялото и сетивата чрез обем, светлина, материалност и ос, но при по-късните примери тази логика е изоставена в полза на плоски, лишени от дълбочина знаци. За да изпълняват своята функция пълноценно, домовете за граждански ритуали в България се нуждаят от връщане към пространствената логика – не чрез религиозни знаци, а чрез универсални принципи. Именно в тази необходимост се крие обосновката за разработването на Скала 2.

Двете скали не са просто успоредни – едната произлиза от другата, като всеки елемент от Скала 1 има свой универсален пространствен еквивалент в Скала 2. По този начин Скала 1 обяснява защо съществуващите сгради функционират или не функционират като ритуални пространства, докато Скала 2 предлага посока за тяхното бъдещо проектиране и обновяване.

Елементи на Скала 2 – Скала на прилагане на универсални пространствени принципи:

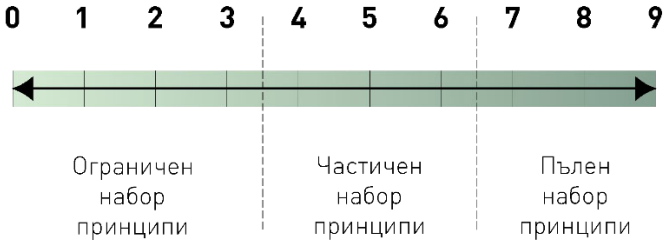
1. **Светлина** – контролирана, с частично или напълно скрит източник
2. **Мащаб** – изразено развитие на пространството във височина
3. **Материалност** – монументални, тежки материали с изразена текстура
4. **Осова ориентация** – насочване на погледа и тялото към фокусна точка
5. **Преходно пространство** – маркиран преход между ежедневното и ритуалното.
6. **Акустика** – контрол на звука и реверберацията
7. **Контролирана визуална връзка** – природна среда или визуална изолация

[11] Pallasmaa, Juhani. The Eyes of the Skin: Architecture and the Senses. Academy Editions. London.1996.

[12] Zumthor,Peter. Atmospheres. Birkhausser Publishing. Basel. 2006.

8. **Пространствени метафори** – архитектурни решения с интуитивно разбираемо символно значение
9. **Визуална кулминация** – акцентиран елемент в края на оста, маркиращ фокусната точка на ритуала

Въз основа на извода от Скала 1, заключваме че сградите трябва да притежават поне 4 точки по скалата, за да действат като ритуални пространства. Тъй като двете скали имат еднаква структура – девет критерия, всеки от които носи по една точка – и всеки елемент от Скала 1 намира своя еквивалент в Скала 2, същият праг се пренася по аналогия и към Скала 2: за да функционира пълноценно като ритуално пространство, една сграда следва да покрива поне четири от деветте универсални пространствени принципа.

Фигура 6. Скала за прилагане на универсални пространствени принципи. (източник: автора)

Въз основа на резултатите залите могат да бъдат разпределени в три групи (Фигура 6):

– **С ограничен набор от принципи (1–3 точки)** – зала, при която универсалните пространствени принципи са приложени в минимална степен. Пространството не подкрепя емоционалното и символното съдържание на ритуала.

– **С частичен набор от принципи (4–6 точки)** – зала, при която е постигната достатъчна ритуална атмосфера за провеждане на ритуала, макар и с по-ограничен набор от универсални пространствени принципи.

– **С пълен набор от принципи (7–9 точки)** – зала с развито приложение на универсалните пространствени принципи, които изграждат пълноценна ритуална атмосфера, независима от идеологическия или религиозния контекст.

Заключение

Основни приноси на дисертационния труд

Приносите обхващат три групи и могат да се обобщят по следния начин:

Научни приноси

- **Типология на домовете за граждански ритуали**

Разработена е типология на домовете за радостни и траурни граждански ритуали в България, систематизираща сградите според принципа на възникване и архитектурното им решение.

- **Скала за измерване на степента на интерпретация на православния храм**

Въведена е Скала за измерване на степента на интерпретация на елементите на православния храм в ритуалните зали.

Научно-приложни приноси

- **Документиране на 60 сгради от типа**

Систематизирано е приложение от 60 сгради за граждански ритуали в България, Чехия и Словакия.

- **Направления при обновяване на съществуващи сгради от типа**

Идентифицирани са две направления на обновяване на съществуващите сгради:

  - запазване на оригиналните елементи от социалистическия период като носители на историческата и архитектурната идентичност на пространството
  - премахване на оригиналните елементи от интериора в полза на съвременна интериорна намеса.

- **Посоки на бъдещо развитие на съществуващите сгради**

Очертани са три посоки на развитие на съществуващите сгради:

  - запазване като капсули на времето,
  - адаптиране при запазена основна функция
  - преориентиране към изцяло нова функция.

Приложни приноси

- **Скала за прилагане на универсални пространствени принципи**

Разработена е Скала за измерване на степента на прилагане на универсални пространствени принципи в ритуалното пространство, предназначена за бъдещото проектиране и обновяване на домовете за граждански ритуали.

- **Функционални схеми на домовете за граждански ритуали**

Разработени са функционални схеми за двата типа домове за граждански ритуали, систематизиращи оптималното разпределение на помещенията и организацията на потоците за различните типове сгради.

- **Формулиране на препоръки към заинтересованите лица**

Въз основа на сравнителния анализ с международния опит са формулирани препоръки към общините и другите институции, отговорни за управлението на домовете за граждански ритуали, отнасящи се до подхода към обновяването им, зачитането на авторството и прилагането на универсални пространствени принципи при бъдещото проектиране.

Посоки за бъдещи изследвания

Аналитично-философският прочит на ритуалното пространство е въведен в труда като заявка за бъдещо развитие. Той предстои да бъде разгърнат в самостоятелно изследване, което ще обхване значенията на ритуалното пространство, включително символиката и нейните типове, както и феноменологичното измерение на преживяването.

Втора посока засяга ролята на архитектурата в самия ход на ритуала - доколко пространството не просто съпътства установената церемония, а участва в нейното изграждане.

Допълнителна информация

Публикации по темата на дисертацията:

1. Интерпретация на каноните на православната църква в архитектурата на домовете за траурни ритуали // Годишник на университета по архитектура, строителство и геодезия, том 57, брой 4, стр. 931-940;
2. The Place of the Civil Rituals in the Post-Socialist City // Сборник от конференция DOCONF 2023, BME, Будапеща, стр. 154-167.